

УДК 94(44): 94(61)

Олена Скрипник

КОЛОНІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ ФРАНЦІЇ В КРАЇНИ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ У XVII–XIX СТ.

У цій статті здійснено комплексне дослідження колоніального завоювання Франції у Північній Африці. Охарактеризовано спробу завоювання Францією Єгипту. Визначено особливості колоніального поневолення Тунісу, Алжиру та Марокко.

Ключові слова: Франція, Північна Африка, колоніальна політика, експансія, поневолення.

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що XVII–XIX ст. увійшли в історію, як період великих колоніальних завоювань, за рахунок чого європейські країни перетворилися на потужні індустріальні та економічно розвинуті держави. Саме такою була і Франція, яка здійснювала колоніальні завоювання у країнах Азії та Африки, розширювала свою територію шляхом підкорення інших народів. Упродовж тривалого періоду французька влада прагнула захопити значні колоніальні володіння, аби випередити суперницю Англію. І саме країни Північної Африки викликали інтерес в обох цих державах, але безпосередні колоніальні завоювання тут розпочала першою Франція.

Основна мета полягає у комплексному дослідженні колоніального проникнення та завоювання Францією країн Північної Африки, а саме Єгипту, Алжиру, Тунісу та Марокко.

Відповідно до мети поставлено наступні завдання: визначити початок колоніальної експансії Франції у країни Північної Африки, проаналізувати похід Наполеона Бонапарта у Єгипет, охарактеризувати колоніальне поневолення Алжиру та Тунісу, з'ясувати особливості колоніальної боротьби Франції за Марокко.

Об'єктом дослідження постає колоніальна політика Франції у XVII–XIX ст.

Предметом дослідження є колоніальні завоювання Франції у країнах Північної Африки у XVII–XIX ст.

Щодо історіографії цієї проблеми, то певні аспекти висвітлено у праці Р. Ланда "История Алжира. XX век", у якій висвітлено історію Алжиру в період французького завоювання, показано героїчну боротьбу алжирців проти французьких загарбників, а саме боротьбу Абд аль-Кадіра [1].

Цінною є праця Е. Тарле "Наполеон", у якій автор досить детально описує похід Наполеона Бонапарта у Єгипет [2]. Важливою є праця А. Манфреда "Внешняя политика Франции 1871–1891

годов”, у якій досліджено політику французької влади щодо колоніальних завоювань у Північній Африці [3]. Проте цілісного дослідження колоніальної політики Франції саме в країнах Північної Африки ще не було.

Насамперед слід зауважити, що кінець XV – початок XVI ст. ознаменувався для світу початком колоніальної експансії європейських країн. Саме Іспанія та Португалія першими розпочали здійснювати активну колоніальну політику, а колоніальна діяльність Франції, порівняно з ними, була досить мізерною. Хоча, французькі мореплавці неодноразово досягали берегів Південної та Північної Америки, здійснювали плавання навколо Африки, доходили до Мадагаскару, і навіть до Суматри та Китаю в 1530–1531 рр. На атлантичному узбережжі французькі купці вели активну боротьбу з Іспанією та Португалією. В першій половині XVI ст., зокрема, важливу роль у цих відносинах відіграв Жан Анго із Дьєпа, який при підтримці Франциска I, організував експедиції в Америку, Африку і Азію, та піратські рейди проти іспанських та португальських суден [4, с. 273].

Саме з 60-х рр. XVI ст. французькі торговці Марселя значно розширюють контакти із північноафриканськими містами, особливо з Марокко, звідки до Франції ввозили цукор, шкіри, віск, фініки та ін. Марсельські купці в 1560 р., отримавши право видобутку коралів у Алжирі, добилися можливості створити своє поселення у Північному Алжирі – бастион Франції, яке, проте, було зруйноване алжирцями 1568 р. [4, с. 274].

Активну колоніальну політику Франція здійснювала під час правління Генріха IV. Значно розширив колоніальні володіння своєї країни і Людовик XIV, укріпивши позиції Франції на узбережжі Сенегалу, де в 1638 р. уже існувало три торговельні компанії, і навіть у 1642 р. здійснили спробу захопити Мадагаскар, побудувавши у Форт-Дофіні свою базу [5, с. 17].

З другої половини XVIII ст. підсилюється прагнення європейських держав проникнути у північні області Африки. Саме у цей час відомий французький полководець Наполеон Бонапарт вирішив здійснити свою мрію, розпочавши грандіозну експедицію в Єгипет, яка тривала упродовж 1798–1801 рр. До кінця XVIII ст. активно поширювалися чутки про надзвичайні багатства цієї країни, і французька дипломатія придивлялася до цієї віддаленої османської провінції. Також французькі правлячі кола розцінювали Єгипет, який омивається і Середземним і Червоним морями, як пункт, звідки можна погрожувати торговельним і політичним конкурентам в Індії та Індонезії. Ще знаменитий філософ Лейбніц подавав свого часу Людовику XIV доповідь, в якій радив французькому королеві завоювати Єгипет, щоб цим підірвати становище голландців на Сході. Проте наприкінці XVIII ст., не голландці, а англійці були головним ворогом Франції, і тому коли Н. Бонапарт оголосив про підготовку експедиції в Єгипет, його багато хто підтримує, а особливо найрішучішим прихильником нападу на Єгипет став міністр закордонних справ Талейран [6, с.201].

Наполеон досить серйозно поставився до підготовки цього походу, він навіть самостійно підбирав солдатів, адже знав величезну кількість солдатів індивідуально; його виняткова пам'ять завжди і згодом вражала оточення. Він знав, що цей солдат хоробрий і стійкий, але п'яниця, а ось цей дуже розумний і кмітливий, але швидко стомлюється, тому що хворий на грижу. Він не лише добре вибирав маршалів, але й добре вибирав і капралів і вдало відбирав рядових солдатів там, де це треба було. А для єгипетського походу, для війни під пекучим сонцем, при 50°C і більше спеки, для переходу розжареними неосяжними піщаними пустелями, без води і тіні, потрібні були відбірні солдати. 19 травня 1798 р. усе було готове: флот Бонапарта відплив з Тулона. Близько 350 великих і малих судів і барок, на яких розмістилася армія в 33 тисяч осіб [2, с. 54].

Досить швидко французи захопили Мальту, після чого також їм вдалося уникнути зустрічі з англійською ескадрою адмірала Нельсона, якому був даний наказ, за будь яку ціну зав'язати бій з ворогом. Уже 1 липня 1798 р. розпочалася висадка французького експедиційного корпусу в 12 км. від Александрії, в яку французи ввійшли 2 липня. Влада у Єгипті на той час належала не туркам, а мамлюцьким беям. Мамлюки формально вважалися васалами Порти, проте вони досить міцно утримували владу у своїх руках, а влада турецьких пашів, яких присилали зі Стамбула, була фіктивною. Правління мамлюків ознаменувалося погіршенням економічного становища Єгипту. Свавільля мамлюцьких беїв, жорстока експлуатація селян і ремісників викликали невдоволення в країні [7, с. 322]. Під стінами Александрії Наполеон, виступаючи, відобразив найгірші сторони правління мамлюків, заявивши, що французи прибули в Єгипет, як друзі турецького султана, щоб покарати мамлюків і захистити іслам. Далі французи рушили походом на Каїр, який виявився для них важким випробуванням. 21 липня 1798 р. французькі війська зустрілись з єгипетським військом під управлінням мамлюків Мурад-бея та Ібрагім-бея. У “Битві при Пірамідах” французи із незначними втратами розгромили війська мамлюків, а потім придушили незначний опір у нижньому Єгипті та завоювали Верхній Єгипет. Проте 2 серпня 1798 р. англійський віце-адмірал Горацио Нельсон розбив французький флот при Абукірі, тим самим залишивши французів у Єгипті без підтримки. Наполеон не здавався і розпочав похід у Сирію (лютий 1799 р.), де він захопив Яффу, і

після невдалої блокади Акри 20 травня він відступає до Абукиру, де було розташоване військо турецького султана. 25 липня хоча туркам і був нанесений міцний удар, завоювання Єгипту не продовжилося. Наполеон отримав повідомлення про заворушення в середині країни, тому повертається до Франції (23 серпня), залишивши армію на генерала Клебера [8, с. 515].

Франція не змогла утриматись у Єгипті без флоту та ще й за умов важкого міжнародного становища, тому в 1800 році вивела свої війська. Крім Єгипту значний інтерес у французів викликав Алжир, який був населений берберськими племенами, а в VII–XIV ст. сюди переселилися ще й араби. У XVI ст. Алжир був захоплений Османською імперією, але до кінця XVIII ст. він лише номінально перебував під владою Туреччини. На чолі Алжиру стояв довічний правитель – дей. Алжирський дей, зацікавлений у торгівлі із Францією, постачав її під час революції з кінця XVIII ст. хлібом, шкірою, солониною. Пізніше він поставляв товари бонапартівській армії в Ірані та Єгипті, причому головним чином у кредит. Проте надалі в Наполеона з'явилися плани захоплення Алжиру, і тільки його поразки в Іспанії й у Росії врятували в той час Алжир від французького завоювання [3, с. 238].

Проте після відомого “удару опихалом” французького консула П. Деваля алжирським деєм Хусейном, 29 квітня 1827 р., прагнення до завоювання Алжиру у Франції ще більш посилюється. Формальним приводом до початку воєнних дій в Алжирі слугувала боротьба проти піратства, яке було реальною загрозою для торговельного судноплавства в Середземному морі. 25 травня 1830 р. за наказом Карла X із Тулона до алжирських берегів відправилась 37-тисячна експедиція на чолі з воєнним міністром де Бурмоном. Слабке військо дея, що налічувало 50 тис. осіб, було двічі розбите 37-тисячним французьким корпусом. У боях з французами воно втратило 10 тис. осіб, в той час, як супротивник – лише 400 осіб. Оточивши столицю країни, французи 4 липня 1830 р. захопили її головний укріплений форт. 5 липня останній алжирський дей Хусейн вимушений був капітулювати. У підписаному ним акті йшлося про здачу міста Алжир і його цитаделі – Кааби. У той же час генерал де Бурмон зобов'язувався гарантувати усім жителям міста, у тому числі – яничарам, збереження життя, а також – “пошана їх свободи, релігії, власності, торгівлі і дружин” [1, с. 12].

Липнева революція 1830 р. змінила владу у Франції і французьке командування в Алжирі, але не алжирські плани Франції. У 1834 р., згідно з рекомендаціями “комісії з Африки”, король Луї-Філіп оголосив про приєднання Алжиру і організував цивільну адміністрацію “французьких володінь у Північній Африці”. Проте насправді, як зауважував знавець Алжиру в Франції Шарль-робер Ажерон, “країну ще потрібно було завоювати, адже упродовж 40 років, 1830–1870 рр., Алжир став полігоном і володінням французької армії” [1, с. 12].

У 1832 р. боротьбу народу Алжиру на заході і в центрі країни очолив 24-річний емір Абд Аль-Кадир, син Мухи ад-Діна – шейха племені Хашим і глави братерства “Кадирійя”. Абд аль-Кадир наніс французам низки поразок, двічі змусивши французьких генералів укладати з ним мирні договори (“договір Демішеля” у 1834 р., Тафнський договір 1837 р.) і визнавати незалежність створеної ним держави. Мирним часом емір користувався для здійснення адміністративної, судової, податкової і грошової реформ, покращення системи управління, зведення фортець, боротьби з бунтівними феодалами і шейхами племен. Призначений в 1840 р. генерал-губернатором Алжиру маршал Бюжо зосередив проти Абд Аль-Кадир 86-тисячну армію, що удвічі перевищувала сили еміра. Удаючись до жорстоких методів тотальної війни на знищення, застосування тактики загального руйнування і розорення, Бюжо провів в 1842–1843 рр. вирішальну кампанію по ліквідації держави Абд Аль-Кадир.

У наступні роки французи зайнялися підкоренням інших областей Сахари, періодично пригнічуючи часто виникаючі повстання, найбільш значними з яких були: опір волелюбних берберів в горах Кабілії в 1851–1857 рр., повстання в оазисах Зааджа (1848 р.), повстання племінних союзів Бану Снассен (1859 р.) і Улад Сіді Шейх (1864–1867 рр.). Усі ці рухи були придушені з винятковою жорстокістю. Алжир став “кривавою школою” колоніального варварства для таких французьких генералів, як Пелисе, Сент-Арно, Бюжо, Кавеньяка, Мак-Магона та інших. Але для алжирців 1830–1870 рр. були роками народного героїзму, стійкості і самовідданості. Вожді народного опору емір Абд Аль-Кадир, його “халіфи” Бен Аплаль і Бен Салем, Бу Мазу, очільник зааджийських повстанців Бу Зиян, глава кабілів Бу Багла, стали легендарними персонажами творів фольклору, зразком для патріотів наступних поколінь [1, с. 14].

Чималий інтерес у Франції викликав і Туніс, адже ще з 30-х років XIX ст. вона мала більше переваг щодо контролю над Тунісом серед інших європейських держав. Особливо колоніальна політика Франції щодо Тунісу посилюється після завоювання Алжиру. Розцінюючи Туніс як своє майбутнє володіння, французький уряд не раз намагався приєднати його військовим шляхом до своїх колоній. Але пряме захоплення території Тунісу, цілком можливе з військової точки зору, неминуче натрапляло на опір Великобританії, а потім і Італії. Поселенська колонізація Тунісу, купка концесій, вимоги у бея привілеїв для італійських підданих – усі ці заходи демонстрували

пильну увагу Риму до Північної Африки. Доля Тунісу була вирішена на завершальній стадії Берлінського конгресу 1878 р., коли Великобританія і Німеччина неофіційно, але недвозначно виразили Франції згоду на свободу дій в цій країні. “Нейтралітет” Великобританії у туніських справах французький уряд отримав в обмін на визнання англійського “управління” Кіпром, що раніше належав Османській імперії, і “неупереджене” відношення до планів Лондона із захоплення Єгипту. Що ж до Німеччини, то Бісмарк був украй зацікавлений у французькій експансії в Тунісі. З одного боку, він вважав, що увага до Тунісу відверне французьких лідерів від думок про реванш за поразку від Пруссії у війні 1870–1871 р. З іншого боку, боротьба Франції проти інтересів італійського уряду в Африці повинна була, за розрахунками німецької дипломатії, підштовхнути Італію до зближення з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Таким чином, супротивниками французької окупації Тунісу залишалися тільки Італія і Туреччина. Отже, із зовнішньополітичного погляду захоплення Тунісу було Франції забезпечено. Проте три роки Франція барилася з його здійсненням внаслідок вкрай складного внутрішнього й зовнішнього становища. Ще не був забутий розгром під Седаном, ще всі пам’ятали про військову тривогу 1875 р., і це змушувало багатьох політичних діячів висловлюватися за перебування французької армії в Європі, щоб у будь-який момент вона могла відбити атаку ворога. До того ж, тоді Франція не мала союзників і змушена була розраховувати тільки на свої сили [9, с. 250].

Безпосереднє захоплення Тунісу було здійснене Францією в 1881 р., а саме, 24 квітня, без оголошення війни, французький експедиційний корпус у кількості 23 тис. осіб під загальним командуванням Форжемоля де Боскенара перейшов кордон і окупував найважливіші центри Тунісу. Незабаром в Бізерті висадився французький десант, який швидко захопив столицю. 12 травня 1881 р. бей Мухаммед ас-Садик під загрозою позбавлення влади був вимушений підписати в Бардо (передмістя столиці Тунісу) договір, відповідно до якого він погоджувався на окупацію Тунісу французькими військами для “відновлення порядку і безпеки на кордоні і узбережжі”. Бардоський договір також надавав Франції право здійснювати зовнішні зносини Тунісу від імені Хусейнідів і упорядковувати фінансову організацію країни, з тим, щоб “гарантувати виплату державного боргу і права кредиторів”. Нарешті, Франція зобов’язалася приходити на допомогу туніському беєві у разі небезпеки, загрозованої йому особисто або його династії [5, с. 41].

Виступи арабського населення з приводу окупації країни були слабо організованими. Незважаючи на рішучість частини племінних лідерів і міських правителів відстояти незалежність країни, нерівність сил була очевидна. Французи зосередили в Тунісі понад 50 тисяч солдатів і офіцерів, яких підтримував флот і бейська армія. У жовтні 1881 р. експедиційний корпус узяв штурмом політичний центр повстання – Кайруан, а в 1882 р. розгромлені сили повстанців (близько 120–140 тисяч осіб, 15 % населення Тунісу) були витіснені на територію Триполітанії, звідки, не витримавши випробувань на чужині, вони поступово повернулися на батьківщину.

8 червня 1883 р. між Францією й Тунісом була підписана конвенція про протекторат, з передачею контролю над країною французькому генеральному резидентові, що одночасно був міністром закордонних справ бея й командуючим армією [5, с.42].

Ще одним важливим колоніальним здобутком Франції в Північній Африці було Марокко. Ще з 40-х років XIX ст. вона намагалася проникнути в Марокко, але змушена була в силу протидії Англії евакуювати свої війська з марокканської території за Танжерським договором 10 вересня 1844 р. Однак це тільки на деякий час призупинило активні кроки Франції. Французькі мандрівники продовжували “досліджувати” Марокко й Шарль де Фуко опублікував книгу про свою подорож туди в 1883–1884 рр., що сприяло піднесенню колоніальних устремлінь. У 60–70-х роках XIX ст. під натиском Заходу алауїтські султани були вимушені укласти цілу серію нерівноправних договорів з Францією та Іспанією, а слід за ними з Австро-Угорщиною, США, Нідерландами, Бельгією й іншими країнами. Усі ці держави отримали капітуляційні права.

Прагнення до захоплення Марокко особливо підсилилося у Франції з 1891 р., коли султаном став Абд-аль-Азіз, але все-таки ключ від марокканської проблеми перебував у руках Англії, крім того на Марокко претендувала ще й Іспанія. Внаслідок Першої марокканської кризи (1905–1906 рр.) коли на захист Марокко виступили Німеччина, Англія фактично підтримала прагнення Франції на захоплення Марокко [10, с. 119]. Внаслідок Другої Марокканської кризи 1911 р. Франція та Іспанія поділили Марокко, а саме: Франція отримала площу в 572 тис. км², Іспанія – 28 тис. км² [10, с. 126].

Таким чином, ще із XVI ст. французькі торгівці налагоджували торгівлю із північноафриканськими містами, та із XVIII ст. Франція починає зазіхати на ці країни з метою їх подальшого завоювання. Наполеон Бонапарт спробував завоювати Єгипет, проте через низку причин він залишив цю країну, яка надалі потрапить у сфері колоніальних інтересів Англії. Та все ж таки Франція вже у XIX ст. зможе встановити колоніальну владу в Алжирі, Тунісі та частині Марокко.

Список використаних джерел

1. Ланда Р. Г. История Алжира. XX век / Р. Г. Ланда. – М.: Институт востоковедения РАН, 1999. – 308 с.
2. Тарле Е.В. Наполеон: Исторический портрет / Е.В. Тарле. – К.: “Дніпро”, 1992. – 415 с.
3. Манфред А. З. Внешняя политика Франции 1871–1891 годов / А. З. Манфред. – М.: Изд-во Академия наук СССР, 1952. – 591 с.
4. История Франции. В 3-х томах. [Отв. ред. А. З. Манфред]. – Т. 2. – М.: Наука, 1973. – 664 с.
5. Черкасов П. П. Судьба империи: Очерк колониальной экспансии Франции в XVI–XX вв. / П. Черкасов. – М.: Издательство “Наука”, 1983. – 183 с.
6. Зеленев Е.И. Египет: Средние века. Новое время / Е. И. Зеленев. – СПб.: Из. С.-Петербург. ун-та., 1999. – 340 с.
7. Адес Г. Египет. История страны / Гарри Адес; [пер. О. Чумичевой]. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – 544 с.
8. Попов А. Полная история ислама и арабских завоеваний / А. Попов. – М.: АСТ; СПб.: Астрель-СПб; Владимир: ВКТ, 2009. – 635 с.
9. Новая история стран Азии и Африки. XVI–XIX вв.: учебник для студ. высш. учеб. заведений / [А.М. Родригес и др.]; под ред. А.М. Родригеса: в 3 ч. – М.: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2004. – Ч. 3. – 511 с.
10. Всемирная история: Первая мировая война / [А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др.]. – М.: ООО “Издательство АСТ”; Мн.: Харвест, 2002. – 512 с.

Елена Скрипник

КОЛОНИАЛЬНАЯ ЭКСПАНСИЯ ФРАНЦИИ В СТРАНЫ СЕВЕРНОЙ АФРИКИ В XVII–XIX ВВ.

В данной статье осуществлено комплексное исследование колониального завоевания Франции в Северной Африке. Исследовано попытку завоевания Францией Египта. Определены особенности колониального порабощения Туниса, Алжира и Марокко.

Ключевые слова: Франция, Северная Африка, колониальная политика, экспансия, порабощения.

Olena Skripnik

COLONIAL EXPANSION OF FRANCE IS IN THE COUNTRIES OF NORTH AFRICA IN XVII–XIX OF CENTURY.

In this article complex research of colonial conquest of France is carried out in North Africa. The attempt of conquest of Egypt France is described. The features of colonial enslavement of Tunis, Algeria and Morocco.

Key words: France, North Africa, colonial policy, expansion, oppression.